

KÁLVIN JÁNOS ÚJSZÖVETSÉGI KOMMENTÁRJAI

Peres Imre

Tudvalevő, hogy Kálvin nagyon sokrétű teológus. Nyilván régóta és sokoldalúan vizsgálják is munkásságát, hatását, műveit. Számomra – elsősorban mint biblikus és újszövetséges számára - Kálvin aktualitását tekintve most csak egy, de nagyon lényeges és speciális feladat érdekes: Kálvint olyan oldalról szemlélni, kutatni, elemezni és értékelni, mint a bibliai tudományok teológusát, mint írásmagyarázót, mint kommentáríró, ill. mint újszövetségi exegetát.

Mint köztudott, más reformátorok mintájára¹ Kálvin János – a János apostol 2. és 3. levelén és a Jelenések könyvén kívül, amihez még visszatérünk – minden újszövetségi könyvhöz írt kommentárt, magyarázatot vagy legalább prédikált róla. Írásmagyarázatai többségükben először latinul jelentek meg, hiszen kiváló latinos volt, ahogy az illett is a kor tudományos komolyságához. Majd sok munkája ellenére – ő maga is belefogott azoknak francia nyelvre való fordításába, mivel fontosnak tartotta, hogy a Biblia üzenete mindenki számára a köznéppel is elérhető legyen.²

Vizsgálódásunk középpontjába ezért olyan kérdések kerülnek, mint pl.: Milyen szempontok figyelhetők meg Kálvin kommentárjaiban és írásmagyarázataiban? Milyen szakmai lépéseket alkalmaz egy-egy textus körülhatárolásánál vagy kiválasztásánál és magyarázatánál? Milyen szakmai ismeretről és teológiai módszerekről vallanak kommentárjai? Tehát milyen exegeta-Kálvin-képet rajzolhatunk meg ezekből az írásokból?³

A kommentárok sokat vallanak nemcsak a kommentált műről, hanem a kommentáríróról is: milyen a bibliai vagy antik-világ ismerete, mennyire jártas az egyháztörténetben, milyen filológiai képzettséggel rendelkezik, milyen hitvallás követője, milyen az argumentatációs készsége, kiket tart példászerű autoritásnak, kikre haragszik vagy kit nem tart szakembernek, milyen a metodológiai igénye, és persze milyen a hite és embersége.

Kálvint is ebben a tükörben vizsgálhatjuk újszövetségi kommentárjai alapján.

I. Kálvin bibliai és antik kortörténet-ismerete

Kálvin bibliai kortörténet-ismeretét megállapítani egyszerre több vonásban is lehetséges.

Általában nem tart nagy kortörténeti exkurzusokat, de amit teológiailag megállapít, abból világos, hogy *alaposak a kortörténeti ismeretei*.⁴ Bolyki János szerint "Kálvin felismeri a két kultúra, az ókori palesztinai és a XVI. századi nyugat-európai közötti különbséget... Kálvin tehát nemcsak az eredeti szöveget fordítja le, de az eredeti helyzetet (a szituációt) is megmagyarázza a jobb megértés végett... ismerte tehát a bibliai kortörténet hasznát a magyarázat során és azt bölcsen alkalmazta is".⁵ Azt már talán meg sem kell említeni, hogy az Ó- és az Újszövetséget teljesen magyarázó egységben látja.⁶

Ugyanakkor megállapítható az is, hogy Kálvin újszövetségi kommentárjaiban aránylag kevés speciálisan *bibliai kortörténeti adatot* szerepeltet, pl. évszámokat, akkori szokásokat, geográfiai, vallástörténeti és társadalom-szociológiai adatokat, bár látszik, hogy dolgozik pl. Philón és Josephus Flavius műveivel, klasszikus ókori forrásokkal⁷ vagy az apokrif irodalommal⁸ is. Ez a kortörténeti tartózkodás azonban

1 Zwingliről pl. köztudott, hogy az Újszövetséget kétszer is végigmagyarázta. L. Friedrich, Gerhard: *Reformatoren als Ausleger der Schrift*. In: Gerhard Friedrich (Hg. gemeinsam mit Ulrich Asendorf-Samuel Lutz-Wilhelm Neuser), *Auslegungen der Reformatoren*, NTD - TNT 3, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984, 20.

2 Szénási Sándor, *Kálvin irodalmi jelentősége*, 184-185.

3 Leipoldt, Johannes: *Geschichte des neutestamentlichen Kanons*. II, Leipzig 1908, 144-158.

4 Az egyik helyen (a 2Tim 2,17 magyarázatánál) hosszabban elemzi az ókori betegségeket (rákfekély), és nem restelte megtárgyalni az ügyet Textor Benedek korabeli orvossal, ugyanakkor utána járt az ókori zserzők leírásaiban is (Aetiusnál, Galenusnál, Cornelius Celsusnál vagy az aeginai Pálnál).

5 Bolyki János, *Kálvin az exegeta*. Budapest (1986) 194.

6 Vö. pl. Wolf, Hans Heinrich: *Die Einheit des Bundes. Das Verhältnis von Altem und Neuem Testament bei Calvin*, Halle-Wittenberg 1942 = BGLRK 10, Neukirchen 1958.

7 Pl. a Mt 16,13-hoz írt magyarázatában röviden ugyan, de pontosan meghatározza a két Kaiszareia geográfiai és történeti jelentőségét a szöveg szempontjából, s hasonlóan a Lk 24,13-hoz írt szövegben Emmausz geográfiai fekvését: Friedrich, Gerhard, *Reformatoren als Ausleger der Schrift*, in Gerhard Friedrich (Hg. gemeinsam mit Ulrich Asendorf-Samuel Lutz-Wilhelm Neuser), *Auslegungen der Reformatoren*, NTD - TNT 3, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1984, 27.

8 Az apokrifeket csak nagyon ritkán veszi elő, amikor a kánon könyveiről polemizál, és arra utal, hogyan használják ezeket

érthető az ő stílusából és munkamódszeréből. Az általános átfogó történeti "mesélés" helyett ő a szavakat exegetálja. Keveset mond, de sokat fejez ki vele.

Emellett azonban megfigyelhető, hogy Kálvin nagyon sokat idézi az ókori szerzőket, elsősorban az *egyházatyákat* és a patrisztikai kor nagy alakjait. Nagy előszeretettel utal Khrizosztomoszra, akit – Willem Nijenhuis szerint - talán a legjobban értékelt az exegeták közül.⁹ Az idézett egyházatyák között van Origenész, Tertulianus, Cyprianus, Hieronymus, Ambrosius, Eusebius, Lactancius, Nagy Gergely, Anselmus, de a legfontosabb tanúja Augustinus, akire csak a nagy *Institutió*ban 284-szer hivatkozik,¹⁰ a bibliai iratokhoz írt kommentárjaiban összesen 282-szer¹¹. Persze az egyházatyákkal sem bánik kesztyűs kézzel, hanem ha szükséges, véleményét még az ő rovásukra is kifejti, vagy egyenesen szemükre veti, hogy magyarázatuk kissé erőltetett vagy ízetlen volt, mivel végső tekintélynek magát a Szentírást tartotta.¹²

Az *antik irodalom- és filozófiatörténetből*¹³ is használ pozitív vagy negatív példákat, nemegyszer igen erős kritikát is gyakorol felettük. Így találkozunk műveiben Homérosszal, Platónnal, Arisztotelésszel, Plutarkhosszal, Xenophónnal, Sztrabónnal, Ciceróval, Senecával, Vergiliussal, Quintilianussal, Lucrétiuszal, Suetoniussal, Pliniussal, Liviuossal, Ovidiussal, Horatiussal,¹⁴ Juvenalisszal, egy-egy utalás vagy idézet erejéig, amiként a görög-római mitológiai alakokat is felvonultatja.¹⁵ Ebben az antik irodalom iránti szeretetben, amely azonban sohaem ragadtatta arra, hogy összekeverje a bibliai üzenetet az ókori filozófusok és írók üzenetével,¹⁶ nagyon hasonlított Zwinglire¹⁷, és számos más reformátorra, akik műveikben szintén sokat használják a görög-római szerzőket, akárcsak később Comenius is.¹⁸ Ez a "szenvédély" azonban szinte általánosnak mondható a nagy egyházi személyiségeknél az újkor hajnalán.

Kálvin tehát otthonosan mozog az antik és bibliai irodalomban és történelemben, és mintaszerűen hasznosítja az exegezisben és komentárírásban is a régi világ használható kincseit, amelyekből egyaránt merített gondolatokat és módszertani tudást.¹⁹

II. Kálvin általános egyháztörténet-ismerete

Egy másik kérdés számunkra az, hogy Kálvin mennyire ismerte és hasznosította az általános egyháztörténelmet, kezdve a befolyásosabb ókori egyházi személyiségekkel,²⁰ szerzőkkel és beleértve a saját korának egyházi életét és jelenségeit.

Kommentárjaiban aránylag gyakran találkozunk kortársainak műveivel is, vagy legalább egyes nézetfoszlányokkal. Nagyon szépen kiemelkedik bennük az előreformátorok képe, de a reformátor kortár-

mások. (pl. Inst. IV, 9,14). Van, amikor pl. Bárúk könyvére hivatkozik (2,18-19) és nagyon hasznosnak találja az ott tartalmazó bűnbánó imádságot, amit az *Institutió*ban így indokol meg: „A legigazibb és a legszentebb az a mondás, bárki írta is, amelyet, mivel szerzője ismeretlen, Baruch prófétának tulajdonítanak...” (Inst III, 20,8). Ugyanakkor le kell szögezni, hogy Kálvin „csakis a kanonikus könyvekről prédikált, az apokrifusokról soha”, ahogyan értelemszerűen megjegyzi Szabó László (Kávin, az igehirdető, 103.)

⁹ Nijenhuis, Willem: Johannes Calvin (1509-1564). in *TRE* 7 (1981), 580. Kálvin viszonyáról Aranyaszájú Szent Jánoshoz lásd kötetünkben Baán István tanulmányát.

¹⁰ Szénási Sándor, *Kálvin irodalmi jelentősége*. 184.

¹¹ Gánóczy Sándor-Stefan Scheld, *Kálvin hermeneutikája. Szellemtörténeti feltételek és alapvonalak*. Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 95.

¹² Nijenhuis, W.: Johannes Calvin (1509-1564).

¹³ Szénási Sándor, *Kálvin irodalmi jelentősége*, 184.

¹⁴ Pl. *Róma* 7,16.

¹⁵ Pl. az 1Tim 1,4-hez írt kommentárjában Akhilleusszal és Priamosszal példálózik.

¹⁶ L. pl. Gal 5,22-höz írt magyarázatát, ahol világosan megkülönbözteti a „Lélek gyümölcseit” a pozitív emberi tulajdonságoktól és erényektől, amelyekről az antik szerzők írnak (Cato: mértéktartás, Scipio: szívéllyesség és jóság, Fabius: türelem); Gerhard Friedrich, *Reformatoren als Ausleger der Schrift*, 25.28.

¹⁷ Zwingli műveiben a következő ókori szerzők szerepelnek utalásaiban: Cicero, Horatius, Josephus Flavius, Orosius, Iuvenalis, Livius, Martialis, Ovidius, Persius, Platon, Plautus, mindkét Plinius, Plutarkhosz, Seneca, Hippokratész, Terentius, Valerius Maximus, Vergilius, Pródikos, Xenophón. Vö. Lienhard, Max, *Aus der Arbeit an Zwinglis Exegetica zum Neuen Testament. Zu den Quellen der Schriftauslegung*. In *Zwingliana* 18 (1990/2-1991/1), 320-327. Vö. G.Finsler-W.Köhler-A.Rüegg (Hg.), *Ulrich Zwingli. Eine Auswahl aus seinen Schriften auf das vierhundertjährige Jubiläum der Zürcher Reformation*, Zürich 1918, 7.

¹⁸ Nováková, Julie: Nepritel antiky? [Az ókor ellensége?]. In *Stvrt století nad Komenským* (Negyedszázad Comeniussal). Kalich Praha 1990, 198-218.

¹⁹ Gánóczy Sándor-Stefan Scheld, *Kálvin hermeneutikája*, 97.

²⁰ Ha kell, élesen kifejti pozitív vagy negatív véleményét a példának felhozott személyekkel kapcsolatosan. Így pl. elmarasztalja a tévelygőket (vö. Areiosz, Markión, Nesztoriosz, Eutükhész), vagy igazat ad a helyesen gondolkodóknak.

sainak (teológiai) jó-rossz oldala is. Amikor a régebbiek közül hivatkozik pl. Anselmusra, Bonifaciusra, Clairveauxi Bernátra, Aquinói Tamásra, ugyanúgy megszólítja vagy idézi a kortárs-szerzőket is, mint pl. Luther Márton, Melancthon Fülöpöt, Bullinger Henriket, Bucer Márton vagy Müsli Farkast. Emellett nagy határozottsággal érinti korának tévtanítóit vagy tévelygő mozgalmait, amelyek tévelygését vagy tudatlanságát általában egy-két frappáns mondattal helyre is teszi.

Így Kálvin kommentárjain keresztül korának élete és a tiszta hitért való harc beszél hozzánk.

III. Kálvin újszövetségi kommentárjainak stílusa

1. A kommentárok tényleges írása

Ebben a rövid szakaszban két kérdésre keresünk választ:

Hogyan készültek Kálvin kommentárjai? Adataink szerint írásmagyarázatait Kálvin nem készítette írott formában. Mivel mindig időzavarban szenvedett, a magyarázatokra többnyire mintegy félórával az előadás előtt kezdett készülni.²¹ Majd jó emlékezőképességének köszönhetően teljesen szabadon beszélt. A hallgatók között voltak gyorsírók, akik beszédeit feljegyezték, amiket aztán Kálvin titkára összegyűjtött és vele egyeztetett. Kálvin ekkor eszközölhetett javításokat, vagy hozzáírhatott kiegészítéseket. Az így összeállított és a szerző által autorizált szövegek képezték Kálvin kommentárjainak alapanyagát.²²

Kinek írta és szánta Kálvin kommentárjait? Habár Kálvin írásmagyarázatait gyakran a tanult városi polgárság – köztük munkatársai és diákjai - előtt tartotta, azokat nem kimondottan a tanult teológusoknak szánta, hanem képzetlenebb laikusoknak.²³ Ezért is törekedett arra, hogy magyarázatai egyértelműek, világosak legyenek, s így hogy útmutatóul szolgálhassanak a gondolkodás és az élet számára. Gerhard Friedrich szerint Kálvin kommentárjaiban „összekötötte az exakt tudományos interpretációt a gyakorlati-teológiai magyarázattal”.²⁴

2. Filológiai szempontok

Kálvin újszövetségi kommentárjainak stílusa némileg hasonlít a korabeli nagy reformátorok exegetikai stílusához, gazdag nyelvi és teológiai ismereteinek köszönhetően mégis sajátosnak mondható. Megmutatik ez egyrészt filológiai szempontból, de nyomon követhető a műfaji és exegézis-stílus koncepcióban is.

Kálvin János nagy filológus volt. Jól ismerte az ószövetségi héber nyelvet,²⁵ amelyre hivatkozik akkor is, amikor a görög ekvivalensek mögött érez héber gondolathasználatot,²⁶ de igazi szerelme az újszövetségi görög nyelv, a *koiné* volt,²⁷ amit még jogi tanulmányai sajátított el Orleansban óriási hévvel néhány hét alatt – oly intenzíven, hogy ezzel élete végéig tartó betegséget szerzett magának.²⁸ De nagyon jól ismerte a klasszikus görögöt is, amelyet akár a görög filozófusok műveiben, akár a görög egyházatyáknál élvezhetett, de bizonyos mértékig még a Septuagintában is élvezhetett. Ezt onnan tudjuk, hogy hivatkozásain érződik a görög eredeti ismerete.²⁹

Ugyanakkor Kálvin kommentárjaiban szeretet vájkálni a szövegfordításokban és elemzésekben. Gyakran alaposan korrigálja a latin nyelvű Vulgata szövegébe és kifejti az adott szöveggel kapcsolatos véleményét.³⁰

21 Spijker, Willem van't: *Kálvin élete és teológiája*. Kálvin Kiadó, Budapest 2003, 98.

22 Friedrich, G. *Reformatoren als Ausleger der Schrift*. 25-26.

23 Friedrich, G.: *Reformatoren als Ausleger der Schrift*. 28.

24 Friedrich, G.: *Reformatoren als Ausleger der Schrift*. 28.

25 Hans-Joachim Kraus szerint (Vom Leben und Tod in den Psalmen. Eine Studie zu Calvins Psalmen-Kommentar. In Hans-Joachim Kraus, *Biblisch-theologische Aufsätze*. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1972, 260) Kálvin a héber nyelv sajátosságait és a héber kifejezések értelmezését nagy előszeretettel vette át a középkori zsidó írásmagyarázóktól.

26 Vö. pl. *Róma* 8,2-3 magyarázatánál, ahol figyelmeztet, hogy "az apostolok lépten-nyomon héber kifejezéseket használnak".

27 A *Corpus Reformatorum* (vol. LXXXVI-LXXXVII, Berlin 1900), ill. a *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia* (ed. W. Baum-E. Cunitz-E. Reuss, vol. LVIII-LIX, Berlin 1900) indexe alapján Kálvin mintegy 590 görög szót vagy szófordulatot használ közvetlenül írásaiban több, mint 2000 alkalommal.

28 Molnár, Amadeo: *Pohyb teologického myšlení* [A teológiai gondolkodás fejlődése]. 342.

29 Ez megmutatkozott a Szervéttel való teológiai szóharcban is, amikor maga Szervét sajnálkozva vallotta meg a börtönben, hogy Kálvinnal szemben hátrányban van, mert ő csak latin fordításban ismeri és tudja idézni az egyházatyák műveit, míg Kálvin görögül idézi őket hosszasan és gond nélkül.

30 Pl. az 1Thessz 2,5-höz írt kommentárjában ezt az eljárást a következőképpen alkalmazza: „A Vulgata így hozza: ...

Kálvin bibliamagyarázó írásaiban sokat polemizál Erasmussal. Ez nem meglepő, hiszen pont abban az időben készült el az Erasmus által összeállított görög Újszövetség, amit a nagy holland humanista és filológus újra és újra javított és kiadott. Az első kiadás 1516-ban jelent meg (görög és latin nyelven), a második 1519-ben, a harmadik 1521-ben és még néhány kiadás látott napvilágot 1535-ig, majd különböző javításokkal és kiegészítésekkel szinte 2-3 évenként egy-egy kiadás következik (más szerzőkkel és munkatársakkal, ill. kiadásgondozókkal együtt).³¹

Kálvin látta, milyen nagy sietséggel készül ez az itt-ott tákolmányyszerű munka,³² ezért ahol lehetett, inkább az eredeti kéziratok anyagára támaszkodik a saját értelmezése szerint.³³ Tudta, hogy Erasmus kénytelen a kéziratok kis száma miatt olykor kénytelen a másodlagos szövegeket visszafordítani görögre és kombinálni, vagy saját teológiai látása szerint kiegészíteni, ami persze hibákhoz vezet. De Kálvint nem is annyira az eredeti Erasmus-szöveg, hanem Erasmus klasszikusan értelmezett "katolikus" bibliamagyarázatai és parafrázisai ingerelték. Ezért sok helyütt kifejti kritikai véleményét nemcsak a szöveg, hanem az egyes textusok teológiai magyarázatával és értelmezésével kapcsolatban.

3. Műfaji szempontok

Kálvin kommentárjainak műfaja - annak ellenére, hogy saját keretein belül egységesnek mondható, mert egyforma stílusban íródik - mégis bizonyos értelemben *kevert* (vagy szebben szólva: *kombinált*), mert sokfajta irodalmi műfaj elemeit ötvözi. Így a kommentárokból olykor nagyon alapos exegézis fedezhető fel, máskor csak filológiai ismertetés, némelykor rövid polémia vagy hosszabb egyháztörténeti kritika, esetenként egészen poetikus részek vagy szinte már jogi argumentáció. Ez azonban nem meglepő, hiszen hasonló munkastílust alkalmaztak mások is abban a korban.

Tagadhatatlan azonban, hogy Kálvin kommentárjaiban érződik a *jogász gondolkodása*. Nyomon követhető ez főleg az érvelésben és az indoklásban. Amedeo Molnár, aki nagy Kálvin- és reformáció-kutató volt, próbálja kimutatni, hogy Kálvinnál erősen érvényesül a gondos jogi logikai érvelés, am jogi képzettségéből fakadt. Erről az oldalról értette meg pl. a Szentléleknek mint Vigasztalónak és Pártfogónak a szerepét az Atya előtt. Kálvin itt ráérezett arra, hogy ezek a kifejezések és kategóriák az Újszövetségben szigorúan a jogi igazságokat fejezik ki, ahogy ezek például a kozmikus eszkatologikus történelemben az utolsó ítéletnél az Isten és világ között egyszer megvalósulnak.³⁴ Ezért volt annyira tartózkodó a Szentlélek extatikus értelmezésében és mindenféle enthuziasztikus exegézis dolgában, amely nem bibliai kijelentésekre, hanem csupán egyéni, érzelmi élményekre hivatkozhat.

Kálvin exegetikai műveiben is meglepő módon használja a *filozófiai-logikai eljárás módokat*. Ezeket nem csak az antik filozófusoknál vette észre, hanem közvetlenül Pál apostolnál is megtalálja, s ha valamilyen textusban rábukkan, örömmel és könnyedén folytatja és szövi be kommentárjaiba. Ilyen pl. az *epickheiréma*³⁵ vagy a szillogizmus³⁶ (Róma 4,2), vagy *antitézis*³⁷, és több más filozófiai mechanizmus, amelytől sem Pál apostol, sem pedig Kálvin nem idegenkedik, mint ahogy a történelem folyamán nem idegenkedett tőle sok más keresztyén teológus és filozófus sem.

Ugyanakkor Kálvin ezeket az eszközöket csak arra használja, hogy alkalmas módon elmondhassa a lényegét: a Krisztusról szóló evangéliumot.

4. Perikópa exegézise:

Kálvin minden újszövetségi könyvhöz rövid tartalmi áttekintést ad, amiben kifejti a könyv teológiai fontosságát. Majd az egyes újszövetségi részek magyarázatát azzal kezdi, hogy aránylag rövid kifejező címet (egy-egy ígerészletet) választ. Ezután idézi az egész perikópának a textusát (pl. az evangéliumoknál), de a

mindazonáltal az általam követett olvasat a leginkább bevett a görög szövegváltozatok körében.”

³¹ Az első két kiadás nem tartalmazta a Comma Johanneum-ot. Varga Zsigmond, *Újszövetségi bevezetés*, Budapest 2000, 101.

³² Az első kiadás anyaga 10 hónap alatt készült el. Ez azonban igen felületes munkát eredményezett. Sokan kritizálták emiatt Erasmust, s Kálvin is fenntartásokkal illette helyenként ezt a munkát.

³³ A Jn 1,3-hoz és 4,46-hoz írt magyarázatában pl. kifejti, hogy itt szinte minden elérhető görög kézirat egyezik, ezért emellett marad, mégha Erasmusnak más is a véleménye.

³⁴ Molnár, A.: *Pohyb teologického myšlení*. 351.

³⁵ Be nem fejezett következtetés, amelyet a helyes következtetéshez ki kell egészíteni.

³⁶ Két premisszából és egy ezekből és csak ezekből levezetett zárótételből álló következtetés.

³⁷ Az ellentétek vagy ellenpólusok egymás mellé állítása és az igazság két ellentétes határpontjának "összebékítése" (Szenási S., *Kálvin irodalmi jelentősége*, 184).

leveleknél csak részenként veszi a verseket, azokat esetleg összefogja, és azután részletes magyarázatot ír versenként. Stílusában sok a szövegelemzés, olykor egy vagy jobb fordítási javaslatokat tesz, és kiigazítja a versek osztását.

Kálvin belső stílusára jellemző, hogy a magyarázatokban gyakran hivatkozik az Ószövetségre és más újszövetségi textusokra. Kitér a textus-variációkra, és javaslatokat tesz a helyesebb értelmezésre. Bátoran kifejti helyeslését és indoklással méltatja a jónak tartott javaslatokat. Nem tántorodik meg a polémia vagy erős kritika előtt sem: ahol valami nem tetszik, bátran polémiába fog, főleg a kortárs ige-spekulációk ellen. Kommentárjai elárulják, hogy jól ismerte a kortárs tévelygőket és mozgalmakat, akik ellen irtószóval harcol: főleg az anabaptisták, az antitrinitáriusok ellen kel ki (pl. Szervét Mihály ellen)³⁸, de harcba száll az antik tévelygőkkel és rossz exegetákkal: olykor Origenész is megkapja a magáét, hol enyhébben,³⁹ hol pedig kíméletlenül. Külön támadási frontot tart a pápa és a pápaság (rendszere) ellen. Szafotos megjegyzéseket tesz egyes korabeli exegetákra, különösen Erasmusra. A kritika után megteszi saját javaslatait a vitatott kérdés megoldására.⁴⁰ Kommentárjaiban képviseli elvbarátai és saját hitvallási téziseit, ami segít abban, hogy nyomon kövessük az akkori idők reformációját. Az egyes hitgizságok vagy perikópák könnyebb megértése végett rövid illusztrációkat használ (pozitív és negatív értelemben egyaránt) pl. az antik pogány íróktól,⁴¹ a patrisztikából vagy kortársaitól (például. Bucerre sokszor hivatkozik).

Nem kis gondot jelent megfejteni azt is, hogy mi szerint válogatta össze az evangéliumi harmónia szövegét. Tudjuk ugyanis, hogy az Újszövetségben elég sok perikópa vitatott: más-e, vagy azonos lehet-e egy másikkal, vagyis hogy tényleges duplicitásról van-e szó, vagy teljesen önálló anyagról, akkor is, ha erősen hasonlítanak egymásra.

Az üzenetet azonban ez nem befolyásolja. *Teológiailag* nézve Kálvin erősen krisztocentrikusan gondolkodik és a megváltás-megszentelődés vonalában áll, aminek az igehirdetés mindenféle formájában érvényesülnie kell. Ezért egyes Kálvin-kommentárok helyenként homíliák is, de az is előfordul, hogy egy homíliából kommentárt alakít.

Felmerülhet, vajon Kálvin János kommentárjaiban érinti-e a *bibliakritikai kérdéseket*, ill. hogyan reagál az egyes újszövetségi iratok teológiatörténeti és tradíciótörténeti problémáira?

Azt tudjuk, hogy a Jelenések könyvét elfogadta, de óvatos volt műfajával, használatával. Ugyanakkor nem tartotta valószínűnek, hogy Péter 2. levele valóban Péter apostoltól származik. Lehetségesnek tartotta azonban, hogy Péter valamelyik tanítványa írhatta. Önálló kritikai véleménye volt pl. arról is, hogy Jézus halálánál megnyíltak volna a sírok és a szentek feltámadtak volna.⁴² Argumentációja teológiai megfontolásból származik: ha Krisztus első lett a halottak közül,⁴³ a szentek is csak Krisztus feltámadása után támadhattak fel.

5. Hermeneutikai-teológiai törekvés

Annak ellenére, hogy Kálvin sok forrást és anyagot használt fel kommentárjaiban, nem lehet azt mondani, hogy kritika nélkül követett volna valamely teológiai irányzatot. Ebben teljesen szabad volt - bár a reformáció bibliaértelmezése abban az időben Luther és Zwingli után már elég határozott vonalakat öltött -, és, ha úgy kívánta a szöveg, ráripakodott akár a szeretett Khriszosztomoszra vagy Augustinusra is, amikor a fordításban vagy magyarázatban melléfogtak. Mégis, ha volt valami, amihez eltökéltséggel ragaszkodott, az a tiszta bibliai szöveg minél hűebb definiálása és annak világos teológiai magyarázata volt.⁴⁴ Nem szerezte az *allegóriát*, és hibáztatta is érte Origenészt, néha Augustinust is.⁴⁵ Úgy látta, hogy az allegória sok

38 A Mt 15,22-höz írt kommentárban Kálvin támadja Szervétet, hogy „ostobán és istentelenül visszaélt” a hit lehetőségeivel.

39 Pl. az 1Thessz 4,17-hez írt kommentárjában határozottan rámutat Origenész tévedésére: „E szavak kellőképpen megcáfolják Origenészt és az ezredévvárokat”.

40 Például így: "én pedig úgy vélem, hogy...", vagy: "mi ezt helyesebbnek látjuk," stb.

41 Vö. pl. a Zsid 2,17-hez használt idézetet, amely Vergiliustól való és amely teljesen pozitív értelemben illusztrálja Jézus irántunk való együttérzését szenvedésünkben: „Bizonyára az emberek mindennapi életéből és szokásából merítette Vergilius ezt a mondást: 'Ismerem én a nyomort, tud e szív könyörülni az árván'” (Aeneis 1,630. Lakatos István fordítása). Nem mintha Isten Fiának szüksége lett volna ilyen tapasztalatokra ahhoz, hogy a könyörületeség érzésére nevelődjék, hanem, mert másképp nem győzhetne meg minket afelől, hogy Ő kegyelmes és kész a mi megsegítésünkre, ha nem próbálta volna a mi nyomorúságainkat.”

42 Vö. a Mt 27,52-höz írt kommentárját.

43 Vö. Kol 1,18 és 1Kor 15,20.

44 Meggyőződése szerint csak az Isten tiszta igéje lehet az élet és a hit megbízható normája: Karl Barth, *Die Theologie Calvins*, Zürich 1922 (1993), 522.

45 CO 9,834. Opitz, Peter: *Calvins theologische Hermeneutik*. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1994, 41.

visszaélésre ad okot, elhomályosíthatja a szöveg mondanivalóját és veszedelmes romlásokat okozhat,⁴⁶ ezért olykor a sátán eszközeinek (kohlománynak!) is bélyegzi, ugyanakkor egy esetben mégis elfogadja: ha Krisztusra utal, akit az Írások mögött meg kell látnunk.⁴⁷ Ugyanis a legnagyobb szenvedélye Kálvinnak - ha lehet így mondani - az Írás krisztológiai értelmezése volt, aminek mondanivalóját ill. tanítását a keresztyén gyülekezetre lehetett vonatkoztatni.⁴⁸ Minden más szempontot a keresztyén kétügmá bonyolításának tartott. Ézért is ódkodott pl. a prófétikus vagy vizionális szövegekben való részletes vájkálástól,⁴⁹ mivel ennek a keresztyén teológia szempontjából csak bizonytalan hozadéka lehet.

IV. Vitatott teológiai kérdések Kálvin kommentárjaiban

Sok szó esett már az irodalomban és a teológiai vitákban Kálvinnak a Biblia utolsó könyvéhez való viszonyulásáról. A sok vélemény között az a legelterjedtebb – bár több változatban forog a mai napig – , hogy Kálvin elutasította és mintha megvetette volna a Jelenések könyvét, mivel nem írt hozzá kommentárt. Tartható-e ez az állítás ebben a radikális formában?

Tagadhatatlan, hogy Kálvin a Jelenések könyvét akceptálja, nagyon jól ismeri, hivatkozik is rá.⁵⁰

Mégis sokat foglalkoztató kérdés napjainkig, hogy *miért nem írta meg Kálvin a Jelenések könyvének kommentárját?* A megnyugtató válasz összetettebb, mint gondolnánk. Mégis van rá magyarázat. Ennek okát több oldalról is vizsgálhatjuk:⁵¹

Tudvalevő, hogy Kálvin korában vagy kommentárírásainak idején még nem volt megbízható görög Apokalipszis-szöveg. Kálvin becsületes szövegelemző és szövegkutató volt. Jól látta, hogy Erasmus helyenként milyen felületes és megbízhatatlan szövegeket közöl, és hogy ez a leginkább éppen a jánosi iratokra igaz. Ugyanakkor az Erasmus előtti újszövetségi görög szöveg, amelyet Francesco Ximenes spanyol bíboros és akadémiaalapító nyomtatott ki már 1514-ben, nem volt egészen legális textus, mert a pápa késett a használati engedély kiadásával,⁵² másrészt aránylag késői kéziratok anyagát tartalmazta,⁵³ és ebben is a jánosi iratok voltak a legproblematicusabbak.⁵⁴ Az Erasmus-féle szöveg továbbgondozását és kiadását Robertus Stephanus párizsi könyvnyomdász és fia, Henricus Stephanus filológus végezte 1546 és 1551 között, amikor az Erasmus-féle latin-görög szöveget versekre is felosztják. Voltaképpen itt alakul ki a kritikai apparátus, ahol pontosan feltüntetik a lényeges eltéréseket. Ezt a szöveget is ismerte Kálvin, bár itt is óvatos maradt. Felfogásának valószínűleg a Teodor Béza által "szerkesztett" Újszövetségi szöveg felelt volna meg leginkább, amely azonban csak Kálvin utolsó, betegséggel és nehéz harcokkal megterhelt éveiben készült el és már csak halála (+1564) után került napvilágra, először 1565-ben. Ebben a szöveg-bizonytalanságban ajánlatos volt-e Kálvinnak, aki mégiscsak jogász ember volt, kommentárt írni a Jelenések könyvéhez? A bizonytalan tanúzás vagy bizonyágtétel a bíróságon nem lehetett hiteles. Csoda, hogy az Apokalipszis ekkor még meglehetősen bizonytalan szövegéhez Kálvin nem írt kommentárt?

Ám hogy nem tette, annak alighanem más oka is volt, ami

korá khiliazmusában keresendő. Ebben a vonatkozásban óvatos volt Melanchton is, aki az Apologiában,⁵⁵ azaz az Ágostai Hitvallás védelmében belefoglalja ugyan az eszkatológiáról szóló (XVII.) cikkelyt⁵⁶ is, de éppen csak néhány sorban, és igen óvatos módon, inkább másra hivatkozva.⁵⁷ Úgy tűnik, hogy Kálvin figyelembe veszi a korabeli veszélyeket és az elhajlás kísértését, ami ebben rejlik, ezért óva-

46 Vö. a 2Kor 3,6-hoz írt kommentárját.

47 Tökés István: *A bibliai hermenutika története*, Kolozsvár-Napoca 1985, 103.

48 Opitz, P.: *Calvins theologische Hermenutik*, 44-46.

49 Az egyik helyen ezt meg is magyarázta, miért nem: „Ne legyen zaklatott a lelkünk olyan dolgok megtudását kívánva és várva, amelyeknek ismeretleneknek kell maradniok számunkra, míg e világon vagyunk”: CR 70, 73-174. Vö. Péter Miklós, *Kálvin ígehirdetése*, Szemle Füzetek 13, Kolozsvár 1994, 14.

50 L. *Inst* I. 14,10. Itt Kálvin hivatkozik például Jel 19,10-re és 22,8-9-re.

51 Friedrich, Gerhard Zur Vorgeschichte des Theologischen Wörterbuchs zum Neuen Testament. In ThWNT X, 4kk.

52 Csak 1520-ban adta meg.

53 Helyenként csak a XII-XIII. századi kéziratok némelyike állt Francesco Ximenes-nek, majd Erasmusnak is rendelkezésére. Kezdetben Erasmus ezt elhallgatta, de később kitudódott a dolog, és ez botrányt keltett a tudományos körökben. Kálvin is méltatlankodott miatta.

54 Varga Zs., *Újszövetségi bevezetés*. 100.

55 Először jelent meg 1531-ben.

56 Ez a cikkely pontosabban Krisztusnak az utolsó ítéletre való visszatéréséről szól: Vö. Melanchton Fülöp, *Apologia, azaz az ágostai hitvallás védelme*, ford. Mayer Endre, Budapest 1900, 308.

57 „A 17-ik cikket ellenfeleink minden ellenetés nélkül elfogadják, a melyben azt valljuk, hogy Krisztus a világ végén meg fog jelenni és az összes holtakat feltámasztani, az istenfélőknek örökéletet és örökké tartó örömeiket fog adni; a hitetleneket pedig elkárhoztatja, hogy az ördöggel vég nélkül szenvedjenek.” Itt csak az Á.H. szövege ismétlődik.

tos, és azzal foglalkozik, ami a leglényegesebb. Ebbe belejátszhatott valószínűleg az is, hogy Kálvin a legnehezebb bibliai könyveket életének elég késői fázisára hagyta. Tudjuk, hogy a Dániel és Ezékiel kommentárt – mind a két bibliai irat erősen apokaliptikus és látomásos jellegű – már szinte az utolsó napokban írta, és jóformán rendesen nem is fejezhette be. Nem lehetetlen, hogy az időzavarban szenvedő reformátor – ha tovább élhetett volna – később még megírhatta volna az Apokalipszis kommentárját is. De persze, ez csak feltevés.

Kálvin magatartásának háttérében egyfajta néma teológiai harc is lehetett Wittenberg és a wittenbergi teológiai iskola ellen. Mint tudvalevő, éppen Wittenbergben a 15-16. század fordulóján rendkívüli módon felerősödött az eszkatológiai váradalom és vele együtt a parúziavárás extrém izgalma.⁵⁸ Kezdetben maga Luther is ebben a teológiai klímában gondolkodott, és csak akkor tért át egy egy visszafogottabb teológiai eszkatológiára, amikor kitört a véres áldozatokat követelő parasztháború, és az extrémizmus, amelynek Müntzer Tamás is áldozatául esett, riasztó méreteket öltött. A wittenbergi iskola azonban még sokáig hű maradt ahhoz a felfogáshoz, amely a történelemben az eszkatológiai jelek láncolatát fedezte fel.⁵⁹ (Innen merítették eszkatológiai látásmódjukat magyar teológusaink⁶⁰ is⁶¹: például Farkas András / 1538-ban/, Károli Gáspár,⁶² és később Magyar István.⁶³ Ekkortájt születik több magyar kommentár Dániel könyvéhez, ill. a Jelenések könyvéhez). Ebben a légkörben, amikor a reformátorok közül is sokan eszkatológiai lázt kaptak és wittenbergi-módra a történelemszemléletű végítélet hírnökei lettek, és kitörték a chiliasztikus népmozgalmak⁶⁴, valóban bölcs dolog volt a Jelenések könyvével is óvatosan bánni. És Kálvin körültekintő volt.

Érdekes jelenség Kálvinnál az is, hogy bár nem nagyon találunk utalást kommentárjaiban az Apokalipsziszre,⁶⁵ mégis sokat ír pozitív értelemben a kerubokról, Isten mennyei, eljövendő világáról, negatívan az angyalokról.⁶⁶ Kifejti véleményét az eszkatológiai vagy apokaliptikus lokuszokkal kapcsolatban, például Ezékiel könyvéből Dániel próféta könyvéből vagy akár egyes újszövetségi könyvekből.⁶⁷ Ebbe a csoportba tartozik például Péter 2. levele és Júdás levele is, amihez Kálvin alapos kommentárt írt. Ezekben a magyarázatokban pozitívan viszonyul az apokaliptika világához, bár vitatkozik és kritizálja az elhajlókat. Az Ezékiel könyvének magyarázatánál például nem szégyelli bevallani, hogy képei bonyolul-

58 Vö. pl. Sziráki Szilvia: A reformátói apokaliptika a XVI-XVII. századi Magyarországon. in *Református Egyház* 59 (2007), 62-63. Tonhaizer Tibor: Apokaliptikus váradalmak a középkori Magyarországon. in *Theológiai Szemle* 44 (2001, 4. sz.), 216-222. Imre Mihály: *Arbor Haereseon*. A wittenbergi történelemszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Spaeculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában. In G. Szabó Botond-Fekete Csaba-Bereczki Lajos (szerk.), *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, Debrecen 2000, 53-83.

59 Vö. Peres Imre, A biblikus és exegéta Szenci Molnár Albert. In Erdélyi Margit-Peres Imre (szerk.), *Irodalmi hagyományaink*. Komárom, Selye János Egyetem, 2008, 50.

60 Vö. Peres Imre, Károli és Szenci helye a korabeli reformátói apokaliptikában, in *Eruditio-Educatio* 2 (2007/1), 65-70; Peres Imre, A biblikus és exegéta Szenci Molnár Albert, 24-33; Révész Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, Debrecen 1928. Nagy Géza, Geleji Katona István eschatológiája, in Vasady Béla (szerk.), *És lőn világosság*, Emlékkönyv Ravasz Lászlónak, Budapest 1941, 210-220. Vö. Győri L. János, Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban, in G. Szabó Botond-Fekete Csaba-Bereczki Lajos (szerk.), *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, Debrecen 2000, 29-52. Németh Balázs, „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...” *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarországon mint példa*, Kálvin János Kiadó, Budapest 2005, 230kk.

61 Vö. Peres Imre, Károli és Szenci helye a korabeli reformátói apokaliptikában. In *Eruditio-Educatio* 2 (2007/1), 65-70; Révész Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, Debrecen 1928. Nagy Géza, Geleji Katona István eschatológiája. In Vasady Béla (szerk.), *És lőn világosság*, Emlékkönyv Ravasz Lászlónak, Budapest 1941, 210-220. Vö. Győri L. János, Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi prédikátori irodalomban. In G. Szabó Botond-Fekete Csaba-Bereczki Lajos (szerk.), *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, Debrecen 2000, 29-52. Németh Balázs, „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...” *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarországon mint példa*, Kálvin János Kiadó, Budapest 2005, 230kk.

62 Vö. Két könyvecskéjét (1563-ból), amely tele van eszkatológiával és ítélettel: Károli Gáspár, *Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjöknek okairól és micsoda jelenségekből ismerhetjük meg, hogy az Istennek ítéleti közel vagyon*, Debrecen 1563.

63 *Az országokban való sok romlásnak okairól* (Sárvár 1602).

64 pl. Debrecenben is.

65 A nagy Institutioiban 18 alkalommal, amiben felhasznál mintegy 15 különböző verset a Jelenések könyvéből: általában az egyház üldöztetésével és az új aion eljövételével, ill. az elhajlók tévedéseivel kapcsolatban.

66 *Inst* I.14,10.

67 Vö. Mk 13; Mt 24-25; 1Kor 15; 2Kor 5; 1Tess 4-5; 2Tessz 2, stb.

tak, nehezen értelmezhetőek⁶⁸ – talán ezért is halogatta olyan sokáig ennek a könyvnek a magyarozatát.⁶⁹ Máskor azonban teljes könnyedséggel magyarozza az amúgy kényes eszkatológiai szakaszokat.⁷⁰

Érdekes tény, hogy reformátor társai újszövetségi kommentár-műveinek 1573-as kiadásához (tehát néhány évvel Kálvin halála után) hozzácsatolták Bullinger Henrik Apokalipszis-kommentárját,⁷¹ aminek bevezetése aránylag józan és visszafogott felfogást tükröz, és egészében méltó módon egészíti ki Kálvin életművét.

Kálvin reformátor társainál tehát az apokaliptikával szembeni óvatosság nem jelentett legyőzhetetlen göröcsöt, hanem alkalmazkodtak az időhöz és a lehetőségekhez.

V. Kikre néz fel, kit követ?

Fiatal korában., teológiai munkásságának kezdetén az antik filozófusok, elsősorban Cicero és Seneca büvökörében élt.⁷² Első irodalmi műve a Seneca, *De clementiájához* írott kommentár volt.⁷³ amelylyel Rotterdami Erasmus példáját követte.⁷⁴ Ennek a műnek a megírása kibontotta Kálvinban a francia humanizmus⁷⁶ olyan szemlélet- és íráskészségét, amely szigorúan a textusra támaszkodik, és azt grammatikai-filológiai módszerrel pontosan ki akarja fejteni.⁷⁷

Szíve igazi szeretete azonban az egyházatyák felé hajlott, ezek közül pedig leginkább Augustinus-hoz,⁷⁸ akinek stílusát itt-ott ugyan írásaiban megmorogta,⁷⁹ de teológiai meglátásait értékelte, használta és továbbfejlesztette (például a predestináció tanát). Erre az emberre Kálvin valóban felnézett és mélyen becsülte. Kommentárjainak stílusát és munkamódszerének mintáját azonban leginkább, amint már a bevezetőben említettük, Chrysostomusnak⁸⁰ lehet tulajdonítani, akire szívesen hivatkozik és mondanivalójának formáját és értelmezési teológiáját is önmaga számára megfelelőnek tartja, és azt készséggel követi.⁸¹ Kortársai közül leginkább Bucer Márton személyisége és teológiai látásmódja imponál neki, akire sokszor hivatkozik kommentárjaiban és leveleiben is. De nagyra tartotta közvetlen munkatársait, főleg genfi tanártársát, Theodor Bézát, és szívesen hivatkozott Melancthonra vagy Bullinger Henrikre is.

Kálvin igazi példaképei azonban kimondatlanul is a pátriárkák, a próféták és az apostolok voltak, akiknek tudásár, munkásságát magasra értékelte. Az ő nyomukat próbálta követni és üzenetüket szíve szorongásával tovább vinni.⁸²

68 CO 40,29. de Boer, Erik A.: Hermeneutische Schlüssel zur alttestamentlichen Prophetie in Calvins Hesekeielpredigten. In Wilhelm H. Neuser (ed.), *Calvinus Sacrae Scripturae Professor. Calvin as Confessor of Holy Scripture*, Grand Rapids 1994, 206.

69 Ahogy kiderült, ez volt az utolsó könyv, amit kommentárként megírt: de Boer, Erik A.: Hermeneutische Schlüssel zur alttestamentlichen Prophetie in Calvins Hesekeielpredigten. In: Wilhelm H. Neuser (ed.), *Calvinus Sacrae Scripturae Professor. Calvin as Confessor of Holy Scripture*, Grand Rapids 1994, 205.

70 Vö. pl. az 1Thessz 4,13-18 szakasz magyarozatát.

71 Bullingernek az Apokalipszishez fűzött kommentárja tulajdonképpen 100 prédikáció, amelyet még 1555/56 táján tartott és amely igen gyorsan népszerűvé vált, így Kálvinnak is ismernie kellett. L. Büsser, Fritz: Calvin und Bullinger. In: Alfred Schindler (hrsg): *Die Prophezei. Humanismus und Reformation in Zürich. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge. Zu seinem 70. Geburtstag am 12. Februar 1993*. Bern, Peter Lang, 1994 (*Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte*, 17)...: 121.

72 Nijenhuis, W.: Johannes Calvin (1509-1564),

73 Vö. Malan Hugo, André: *Calvijn en Seneca*. Groningen-Djakarta 1957.

74 Erasmus 1529-ben adta ki Seneca-művét és abban finoman unszolta olvasóit, hogy kövessék példáját és múlják felül művét.

75 Alister E. McGrath, *Kálvin*, 75-76.

76 Opitz, P.: *Calvins theologische Hermeneutik*, 48kk.

77 Friedrich, Gerhard: Reformatoren als Ausleger der Schrift. in Gerhard Friedrich (Hg. gemeinsam mit Ulrich Asendorf-Samuel Lutz-Wilhelm Neuser), *Auslegungen der Reformatoren*, NTD - TNT 3, Vandenhock & Ruprecht, Göttingen 1984, 25.

78 Vö. pl. Luchsius Smits, *St. Augustin dans l'oeuvre de Jean Calvin I-II*, Assen 1957-1958.

79 "Tudod, hogy pl. Ágostonról mily tisztelettel gondolkodom, mégis nyíltan bevallom, hogy terjengőssége nem tetszik nekem..." (Farel Vilmosnak írt levelében, 1549).

80 Vö. Nijenhuis, W.: Johannes Calvin, 580.

81 Az 1Tim 3,69-hoz írt kommentárjában ezt pl. így fejezi ki: „Az utóbbi értelmezést követi Chrysostomus is, akivel készséggel egyetérték.” Persze ez az egyetértés nem abszolút, hiszen olykor Khrüszosztomoszt is kritika tárgyává teszi, habár mindig szeretettel és előzékenyen.

82 Willem Nijenhuis, Johannes Calvin, 581.